

DOI: 10.31648/pw.6860

ADAM ADRIAN OSTANEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0801-811X>

Military University of Technology

ROZSZYFROWANA WOJNA. BIURO SZYFRÓW ODDZIAŁU II NACZELNEGO DOWÓDZTWA WOJSKA POLSKIEGO A LOSY BITWY WARSZAWSKIEJ 1920 ROKU

Decoded war. Code's Office of the Second Department of Supreme Command Polish Army and the fate of the Warsaw Battle of 1920

ABSTRACT: The subject of the research is the impact of the work of the Cipher Bureau of the Second Division of the Supreme Command of the Polish Army on the result of the Polish-Russian war of 1919-1920, with particular emphasis on the Battle of Warsaw. Breaking the codes used by the Red Army to encrypt secret messages undoubtedly contributed to the Polish victory in the war. Although this fact was generally known to researchers, the discovery of the well-preserved and almost complete translations of the Russian ciphertexts preserved in the Central Military Archives showed the scale of the impact of reading Russian correspondence on the fate of the war. The analysis of selected ciphertexts directly related to the Battle of Warsaw proves that they became an important element of the victory at that time, providing the Polish side with information on the location, plans, numbers and the mood of the Red Army. This enabled the Poles to make the right decisions at the operational level.

KEYWORDS: radio secret service, Polish-Russian war 1919-1920, Polish Army, Republic of Poland, Bolshevik Russia

Zwycięskie wojny czy bitwy kojarzą się w pierwszym odruchu z olbrzymim wysiłkiem żołnierza, często także mówi się o sprzęcie, z którego rzeczeni korzystali i który stanowił ich wsparcie na polu walki, będąc ich mocną lub słabą stroną. Takie postrzeganie wojen i bitew nie jest pozbawione oczywiście sensu, choć warto pamiętać, że o losach kampanii wojennych bardzo często decydowały także czynniki oddalone od pola walki i frontu jako takiego.

Wśród nich mogą być przykładowo zakulisowe działania polityczne, których szczegóły są zazwyczaj owiane tajemnicą, a społeczeństwo poznaje jedynie ich efekty ogólne. Zupełnie inne, i o nich będzie mowa, to działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze. Wojny wywiadów prowadzone są niemal bezszelestnie,

z przyczyn oczywistych ówczesni nie poznają nie tylko szczegółów, lecz także nawet ogółów takich akcji. Zazwyczaj dopiero perspektywa wielu lat, czasem dekad, a nawet wieków potrzebna jest, aby odkryte zostały te karty historii. Wówczas na jaw wychodzą działania ludzi oraz towarzyszące im wydarzenia, które w sposób przełomowy wpłynęły na losy czasem jednego państwa czy narodu, a czasem nawet kontynentu. Tak właśnie było ze złamaniem przez Polaków szyfrów używanych przez Armię Czerwoną podczas wojny polsko-rosyjskiej toczony w latach 1919-1920. Prawda o tym sukcesie wydobywała się na światło dzienne bardzo powoli, a proces ten trwał wiele lat.

Pierwsze wzmianki o działaniach strony polskiej z wykorzystaniem wywiadu radiowego pojawiły się już w 1925 r. Były to jednak wiadomości niezwykle lakoniczne, informujące o pracach polegających na zagłuszaniu radiowym Rosjan podczas działań wojennych (Seruga 1925, 43-53). Podobnych informacji dostarczyli jeszcze w okresie międzywojennych, przy okazji udzielanych wywiadów, gen. Władysław Sikorski czy płk Tadeusz Jawor (Nowik 2004, 15-16). W znacznie bardziej otwartej formie o polskich działaniach w tej materii napisał w niewielkiej broszurze wydanej w 1928 r. płk SG Mieczysław Wyżeł-Ścieżyński (Ścieżyński 1928). Ukazała się ona jednak w bardzo małym nakładzie i niemal natychmiast doprowadzono do zatrzymania jej dystrybucji i wycofania nakładu z obiegu (Nowik 2010, 27-28).

Należy także stwierdzić, że zdecydowana większość osób, które podczas wojny polsko-rosyjskiej odpowiedzialne były za prace związane z prowadzeniem radiowywiadu, w okresie międzywojennym nie ujawniały faktów z tym związanych. Warto przy tej okazji nadmienić, że opublikowano szereg wspomnień autorstwa wielu wysokiej rangi oficerów, w których ani słowa nie ma o tych działaniach. Co więcej, wiele z tych osób było autorami dość pokaźnej liczby studiów, analizujących poszczególne fazy wojny, i tu również udawało się im nie podawać źródeł sukcesów i nie tłumaczyć ich w sposób bardziej szczegółowy.

Temat wojny polsko-rosyjskiej w Polsce po II wojnie światowej był niemal nieobecny w badaniach naukowych, a jeśli już się pojawiał, to najczęściej kreował jej fałszywy obraz, choć z biegiem czasu w detalach można było wyczytać cenne i prawdziwe informacje (Ziaja 1968-1969, 524-525). Korzystniejsze warunki pracy, bo nieobarczone cenzorską weryfikacją, mieli Polacy mieszkający i publikujący na emigracji. Tu jednak także o tym istotnym osiągnięciu mówiono i pisano dość ogólnikowo – bez wskazywania na faktyczne znaczenie tego niezaprzeczalnego sukcesu na przebieg wojny. Podawano najczęściej po prostu informacje, że do złamania szyfrów doszło – bez tłumaczenia jakie komórki czy też kto personalnie za te sprawy odpowiadał (np. Pobóg-Malinowski 1967, 504).

Zagadnienie osiągnięć polskiego radiowywiadu oraz jego wpływu na przebieg wojny polsko-rosyjskiej czekać musiało na finalne i dogłębne przebadanie kolejne dziesiątki lat. Jak słusznie zauważył prof. G. Nowik:

W pierwszej kolejności opracowywane są i popularyzowane dzieje wielkich operacji wojennych, ich przebieg i skutki, natomiast kulisy podejmowania decyzji, źródła wiedzy o przeciwniku – całą skomplikowaną „grę” wywiadów i ich wpływów na decyzje operacyjne poznajemy dopiero w drugim etapie (Nowik 2004, 20).

Rzeczony drugi etap nadszedł na przełomie wieków XX i XXI. To właśnie cytowany G. Nowik jest autorem dwóch najpełniejszych jak dotąd opracowań, ilustrujących historię złamania szyfrów rosyjskich. Przybliży w nich nie tylko nazwiska osób związanych z tym wydarzeniem, lecz także pokazuje struktury i system pracy komórek odpowiedzialnych za to zadanie w poszczególnych fazach wojny polsko-rosyjskiej (Nowik 2004; 2010).

Celem niniejszego tekstu jest próba ukazania znaczenia, jakie deszyfraz rosyjskiej tajnej korespondencji odegrał w Bitwie Warszawskiej czy też, ogólnie mówiąc, w całej wojnie, bowiem bitwa ta przeważała o losach wojny. W pierwszej części ukazano tworzące się struktury komórek zajmujących się tym zadaniem oraz przedstawiono osoby zaangażowane w pracę w niej, w drugiej zaś przedstawiono kilka wybranych tłumaczeń szyfrowanych telegramów, które zawierały niezwykle ważne informacje w procesie podejmowania decyzji w zakresie działań operacyjnych na froncie. Podstawę źródłową pracy stanowią materiały zgromadzone w działającym w ramach Wojskowego Biura Historycznego – Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz opracowania naukowe.

Stworzenie odbiorników umożliwiających nadawanie i odbieranie fal radiowych (radiotelegraf) stanowiło niezwykle ważny przełom w możliwościach komunikowania się. Niemal natychmiast dostrzeżono korzyści płynące z tytułu powyższego wynalazku – dawał on bowiem możliwość szybkiego podejmowania strategicznych decyzji, co z kolei wpływać mogło na inicjowanie konkretnych działań politycznych oraz wojskowych. Niemal równolegle rozpoczęto prace nad opracowaniem takiej formy przesyłania wiadomości, która umożliwiłaby odczytanie jej treści wyłącznie przez osoby posiadające specjalne klucze. Szyfrowanie wiadomości znane było ludzkości od starożytności, jednak po raz pierwszy możliwe stawało się przesyłanie wiadomości w czasie rzeczywistym na dużą odległość (Singh 2001, 160).

Nowe perspektywy wymagały jednak pracy ekspertów. W ten sposób powstawać zaczęły zespoły fachowców opracowujących specjalne kody i szyfry, mające utajnić korespondencję. Niemal naturalną odpowiedzią na pracę zespołów utajnających wiadomości było zainicjowanie działania grup osób zajmujących się łamaniem ustalonych szyfrów i deszyfrowania wiadomości. W ten sposób u progu XX wieku w zupełnie nową fazę wkraczała nauka określana mianem kryptologii (Kahn 2004, 13).

Formacje telegraficzne, a następnie radiotelegraficzne powstawały w armiach wielu państw Europy już od drugiej połowy XIX wieku. Ich struktury oraz możliwości były jednak zróżnicowane, co wynikało z wielu czynników – posiadanego

potencjału ludzkiego, zróżnicowanego stopnia zaawansowania postępu technologicznego przekładającego się na produkcję sprzętu własnego czy po prostu ograniczeń budżetowych poszczególnych krajów. Wybuch I wojny światowej spowodował niezwykle dynamiczny rozwój wywiadu radiowego w poszczególnych państwach, szczególnie tych, które zaangażowały się w wojnę. Każda z walczących stron intensywnie pracowała nad stworzeniem coraz lepszych zasad szyfrowania własnych wiadomości, każda także równolegle starała się złamać system stosowany przez przeciwnika. Przed wynalezieniem radia przychwycenie wiadomości było czymś rzadkim, informacje szyfrowane były z kolei niemal nie do odczytania. Radio zainicjowało korespondencję na niespotykaną dotąd skalę, co powodowało, że przechwytywać można było dużą liczbę wiadomości. To z kolei dawało dużą liczbę materiału do analiz i porównań, które ułatwiały odnalezienie klucza szyfru. Kryptoanalitycy mieli rzecz jasna bardzo dużo pracy (Singh 2001, 118; Wargalla 1937, 658-662).

Sieć powstałego i cały czas rozwijanego podczas wojny radiowywiadu – zgodnie z celami i wykonywanymi zadaniami – można podzielić na kilka komórek. Stacje nasłuchowe i korespondencyjne miały prowadzić nasłuch korespondencji jawnej i tajnej, prowadzić ogólny nasłuch aktywności innych stacji radiotelegraficznych oraz prowadzić dywersję radiową poprzez maskowanie, dezinformowanie i zagłuszanie przeciwnika. Komórki szyfrowe miały z kolei za zadanie deszyfrowanie (odczytywanie tekstu własnego) i dekryptaż (łamanie szyfrów obcych) korespondencji. Ewidencjonowały one także i dystrybuowały materiał pozyskany z nasłuchu. Odrębne pionierzy odpowiadali za lokalizację stacji radiotelegraficznych przeciwnika, co miało umożliwić określenie zajętych przez niego pozycji (radiogoniometria). Jeszcze inne komórki zajmowały się z utrzymaniem łączności wewnętrznej (Nowik 2004, 118).

Do zakończenia I wojny światowej struktury i możliwości działania wywiadu radiowego uległy bardzo dużemu rozwojowi. Służba Polaków w formacjach państw zaborczych, odpowiadających za łączność radiową (głównie austro-węgierskiej, rzadziej niemieckiej i rosyjskiej), dostarczyła organizowanemu w 1918 r. Wojsku Polskiemu (WP) niezwykle cennych kadr. Warto także pamiętać, że polskie formacje tworzone jeszcze w trakcie I wojny światowej na terenie Austro-Węgier, Francji czy Rosji posiadały też swoje komórki radiotelegraficzne, co dodatkowo potęgowało możliwości. Wartością dodaną tworzenia zespołów składających się z osób służących wcześniej w różnych armiach czy posiadających zróżnicowane doświadczenie była możliwość wymiany uwag i spostrzeżeń oraz analiza mocnych i słabych stron wojsk łączności w poszczególnych armiach. Ułatwiało to ponadto tworzenie własnych komórek, gdzie zdecydowanie łatwiej było eliminować popełniane już wcześniej błędy.

Pierwsze komórki szyfrowe w WP pojawiły się już w strukturach Sztabu Generalnego (SG) na etacie organizacyjnym w październiku 1918 r. Umiejscowiono

je w Wydziale (od listopada 1918 r. Oddziale) II SG WP jako Sekcja Szyfrów. Braki kadrowe spowodowały jednak, że w początkowym okresie część stanowisk w Sekcji nie była obsadzona. W kolejnych miesiącach struktury całego SG WP, a wraz z nimi także struktury Wydziałów (Oddziałów), ulegały różnym modyfikacjom. Sam SG WP przyjął nazwę Naczelnego Dowództwa WP (NDWP). Warto dodać, że od przełomu 1918 i 1919 r. w ramach działań Oddziału Informacyjnego II (przez niedługi okres posiadał on nr VI) tworzony był wyraźny podział działań operacyjnych wywiadu na kierunki wschodni i zachodni (WBH-CAW, sygn. I.303.4.11, rkps).

Jednym z największych problemów początkowego okresu działania Oddziału II NDWP była kwestia kadr. Problem nie polegał jednak na braku fachowców, ale na trudności zweryfikowania poszczególnych osób. Obawiano się po prostu tego, aby Oddział nie dostał się pod wpływy agentów obcych wywiadów, szczególnie niemieckiego i rosyjskiego. Co ciekawe, obsadę najważniejszych stanowisk związanych z działalnością wywiadu wojskowego zastrzeżono dla Józefa Piłsudskiego, pełniącego wówczas obowiązki Tymczasowego Naczelnika Państwa (posiadał pełnię władzy administracyjnej i wojskowej). Proces obsadzania stanowisk Oddziału Informacyjnego, szczególnie w Sekcji Szyfrów, przeciągał się w czasie. Warto dodać, że w początkowym okresie Sekcja Szyfrów nie była ukierunkowana na prowadzenie radiowywiadu czy też dekryptaż, a przede wszystkim na szyfrowanie korespondencji własnej, wysyłanej do zagranicznych placówek dyplomatycznych i wojskowych (WBH-CAW, sygn. I.303.4.11, mps).

Istotne ruchy w kierunku faktycznego stworzenia polskiego radiowywiadu podjęto po 1 kwietnia 1919 r., kiedy stanowiska szefa Oddziału Informacyjnego NDWP objął mjr SG Karol Bołdeskuł. G. Nowik na podstawie przeanalizowanej dokumentacji oraz podobieństw organizacyjnych struktur zakłada z dużą dozą prawdopodobieństwa, że inicjatorami intensyfikacji działań z zakresu prac nad stworzeniem polskiego radiowywiadu byli wspomniani mjr SG Bołdeskuł oraz mjr SG Ignacy Matuszewski. Pierwszy z nich wywodził się z armii austro-węgierskiej, drugi – z rosyjskiej. Obydwaj mieli doświadczenie w tej dziedzinie, obydwaj także dzięki posiadanemu autorytetowi byli w stanie zgromadzić wokół siebie odpowiednich fachowców. Kompletowanie zespołu odbywało się w sumie na podstawie wcześniejszych znajomości jeszcze z czasów służby w armiach zaborczych. W ten sposób tworzył się zespół osób posiadających ogromną wiedzę i nieograniczone wprost możliwości (Nowik 2004, 212, 218 i n.).

Od późnej wiosny 1919 r. faktycznie zauważalne było zaangażowanie coraz większej liczby najlepszych fachowców do prac w zakresie dekryptażu. Wielu z nich (np. lingwiści), którzy jeszcze w trakcie I wojny światowej służyli w jednostkach radiowywiadu, sami zgłaszali chęć pracy dla armii polskiej. Od kwietnia 1919 r. prace Sekcji Szyfrów, przekształconej w Oddział II NDWP w Biuro Szyfrów, uległy intensyfikacji. W sierpniu tego samego roku Biuro rozpoczęło wzmożone prace nad szyframi obcymi, choć warto podkreślić, że najwcześniejsze zachowane

radiodepesze państw obcych, jakie znajdują się w materiałach Oddziału Informacyjnego, pochodzą z marca 1919 r. (WBH-CAW, sygn. I.303.4.661, mps).

Materiały dla Sekcji, a później Biura Szyfrów gromadziły, tworzone od przełomu 1918 i 1919 r., stacje radiotelegraficzne zlokalizowane w Warszawie, Lwowie, Przemyślu, Krakowie, Lublinie i Poznaniu. Prowadziły one cały czas nasłuch, odbierając – poza korespondencją własną (jawną i tajną) – także korespondencję tajną państw trzecich. Strona polska odczytywała w ten sposób korespondencję Ukraińskiej Republiki Ludowej, Niemiec, Litwy, Czechosłowacji, „białych” Rosjan oraz komitetów rewolucyjnych w Moskwie i Budapeszcie (WBH-CAW, sygn. I.303.4.629, mps).

Skuteczność prac Biura Szyfrów, w którym pracowali tacy specjaliści jak np. por./kpt. Józef Stanslicki, por./kpt. Franciszek Cehak, por. Jan Kowalewski, ppor./por. Stanisław Sroka, była z każdym tygodniem większa. Pierwszy szyfr rosyjski „Majak” i kolejne „Mars” oraz „Delegat” były przez polską stronę odczytywane już od sierpnia 1919 r. (zob. ryc. 1). Nie wiadomo jedynie, czy był to efekt pracy Biura (złamanie kodu), czy też klucze do szyfrów wpadły w ręce Polaków (np. na skutek działań wywiadu bądź w toku działań wojennych). Możliwe jest również, iż pozyskano je podczas przesłuchań jeńców pełniących w armii rosyjskiej funkcje radiotelegrafistów. Szereg kolejnych szyfrów łamał sam por. Kowalewski (niekiedy w zaskakująco szybkim tempie). Ogółem, do jesieni 1920 r. wyselekcjonował on i opisał 86 różnych systemów szyfrowania. Generalnie natomiast podczas całego okresu działania Biura Szyfrów w warunkach wojennych rozszyfrowano ponad 100 rosyjskich szyfrów (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 100-122, 132; WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 388-483; WBH-CAW, sygn. I.301.8.662, k. 168-176, Nowik 2010, 36).

W ciągu drugiego półrocza 1919 r. zespół Biura Szyfrów wzmocniony został o kolejnych specjalistów – por. Włodzimierza Rupniewskiego oraz ppor./por. Pawła Misiurewicza (służył w wojskach łączności armii carskiej). Walorem obydwu, podobnie jak w przypadku poprzednio wymienianych, była doskonała znajomość kilku języków, w tym rosyjskiego, niemieckiego i francuskiego. Warto jednak dodać, że z całej grupy szczególnie wyróżniał się por. Kowalewski, który miał wykształcenie w zakresie nauk ścisłych. Fakt ten, w zderzeniu z jego niezwykłą pamięcią wzrokową, zwiększał jego możliwości matematycznej analizy danych. W kolejnych miesiącach do składu osób pracujących w Biurze Szyfrów dołączyli jeszcze wybitni polscy naukowcy z Uniwersytetów Warszawskiego i Lwowskiego – prof. Stefan Mazurkiewicz, prof. Stanisław Leśniewski oraz prof. Wacław Sierpiński (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 24, 37-38; Nowik 2004, 229, 231-232, Peplowski 1999, 220).

Skompletowanie wszystkich wymienionych wcześniej osób dawało już bardzo duże możliwości. Warto dodać, że por. Kowalewski, wraz z przydzieleniem go do Oddziału II, otrzymał zadanie zorganizowania ściśle tajnej komórki, zajmującej

„Мажак”

№ 1.
398

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
0		а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
1	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к	л
2	б	в	г	д	е	ж	з	и	к	л	м
3	в	г	д	е	ж	з	и	к	л	м	н
4	г	д	е	ж	з	и	к	л	м	н	о
5	д	е	ж	з	и	к	л	м	н	о	п
6	е	ж	з	и	к	л	м	н	о	п	р
7	ж	з	и	к	л	м	н	о	п	р	с
8	з	и	к	л	м	н	о	п	р	с	т
9	и	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	

Содержание:
Описание шифра
3. 175. д. 20, 19.

Способы шифрования, шифровки и т. д.

„Мажак” на фактуме департаменту
на год 1879. Зашифрованы
таблицы на группы шифров.
Остатки группы, добавлены до 5-го
таблицы. При шифровании
надежно шифруются
таблицы, таблицы на два шифра
отличаются.

Список затворщиков 28/11 19. при штабе
Варшавского штаба главного
штаба. Комиссия штаба
таблица.

Враг	Служба	Служба	Служба

3-й в. в. в. в.
и т. д. 1919.

Закл. Graf. Nacz. Dow. № 2653 1500. 30 VII 21.

Ryc. 1. Klucz do pierwszego rosyjskiego szyfru „Мажак”
 Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 398

się wyłącznie łamaniem szyfrów obcych. Do zadań komórki radiowywiadowczej należał nasłuch i przechwytywanie korespondencji obcej (tak jawnej, jak i tajnej). Komplet materiałów miał być przekazywany do centrali w celu dokonywania analiz treści przejętych depeesz. Nad pracami z ostatniej fazy czuwać miała komórka kryptograficzna. Całość działań odbywała się we współpracy Oddziału II (Informacyjnego) i Oddziału IIIa (Łączności) NDWP, bowiem temu drugiemu podlegały połowe stacje radiotelegraficzne (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 96-97).

Jak wspomniano, deszyfrowaniem wiadomości w początkowej fazie zajmował się wyłącznie por. Kowalewski, jednak ogrom prac i przyrost liczby przechwytywanych radiodepeesz Armii Czerwonej wymagał dodatkowych osób. Wsparciem dla por. Kowalewskiego na krótko był por. Sroka, który z nieznanych przyczyn odszedł jednak dość szybko ze służby w Biurze Szyfrów. Jego miejsce zajął por. Jerzy Suryn, mający również wykształcenie z zakresu nauk ścisłych (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 129-132).

Sukcesy por. Kowalewskiego spowodowały, że na początku października 1919 r. w Biurze Szyfrów powołano do życia Wydział II Szyfry Obce (nazywany też przez pewien okres Wydziałem Radiowywiadu). Jego naczelnikiem został nie kto inny jak por. Kowalewski. Na przełomie października i listopada 1919 r., w związku ze zwiększeniem obsady Biura Szyfrów, jak również chęcią głębszego zakonspirowania jego prac, siedzibę Biura przeniesiono do innego skrzydła Pałacu Saskiego (chodziło o to, aby okna Biura nie wychodziły na ulicę). Zabieg ten wywołał krótkotrwałe trudności sprzętowe i łącznościowe, które jednak dość szybko zostały uzupełnione i poprawione (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 72, 97, 125-126).

Z każdym miesiącem liczba deszyfrowanych depeesz rosyjskich wzrastała lawinowo (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 1-1213). Wymagało to jednak ogromu pracy, choćby tak z pozoru banalnej jak przepisywanie odszyfrowanych depeesz na maszynie (cyrylicą), a następnie ich tłumaczenie i ponowne przepisywanie w języku polskim (zob. ryc. 2). W ciągu całego 1919 r. wykonywała to jedna maszynistka – Helena Sobota. W lutym 1920 r., aby zwiększyć wydajność pracy, por. Kowalewski wnioskował do przełożonych o przydzielenie do kierowanego przez siebie Wydziału Szyfrów Obcych maszynistki i tłumaczki w jednym. Stawiane przed kandydatką wymagania były niezwykle wysokie – miała się ona posługiwać biegle przede wszystkim językami francuskim i rosyjskim, ponadto także w stopniu dobrym językami angielskim i niemieckim. W kolejnych miesiącach Biuro Szyfrów wzmocnione zostało o por. Józefa Plezię (późniejszego następcę por. Kowalewskiego na stanowisku naczelnika Wydziału Szyfrów Obcych), por. Stefana Głowacza, por. Jerzego Kwiatkowskiego, por. Edmunda Warzańskiego, ppor. Tadeusza Ołowskiego oraz ppor. Kazimierza Korczyńskiego. Łącznie oddelegowanych do pracy w Biurze Szyfrów (w różnych okresach) było 28 osób, w tym 17 oficerów, 1 podoficer, 7 szeregowych, 1 sekretarka i 3 maszynistki (WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 124, 142; WBH-CAW, sygn. I.301.8.631, k. 68; WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 14; WBH-CAW, sygn. I.301.8.662, k. 7; Nowik 2004, 246-248; 2010, 77).

Stacja nadawcza. Godzina	TREŚĆ DEPEZY PRASOWEJ	Uwagi: (stan pogody) i t. p.
1335	<p>2 ln 3 ln - <u>traci</u> 75 r nr 2 r 22 r 22 91 r 6816 r 1400 r 25 r 74 r 149221 r 21 r 436401 - 149221 r 436524 r 255450 r 242456 r 210952 r 426080 r 967145 r 241042 r 947048 r 202248 r 416249 r 143942 r 436432 - 21 r - <u>nr</u></p>	747
	1335	
1706	<p>5 og 5 og - <u>traci</u> - 75 r 57 r 24 r nr 1 r 71 nr 40 r 40 r 2 ln 22 nr 919 r r 6816 r 1400 - 8485 r 6822 r 6692 r 2825 r 481624 r 261218 r 429310 r 624413 r 756649 r 421025 r 681401 r 634211 r 248216 r 241950 r 946739 r 024426 r 739848 r 425249 r 912248 r 436442 r 206149 r 211406 r 524226 r 242214 r 249208 r 601426 r 300942 r 212236 r 149227 r 436584 r 255459 r 242456 r 210952 r 426210 r 967145 r 241043 r 947048 r 202248 r 416249 r 143942 r 436402 r 624211 - 21 r - 5 og - <u>traci</u> = <u>nr</u></p>	
	<p>Stacja Nadawcza 22.05.1919 nr 1200</p>	1245

Ryc. 2. Przechwycony szyfr spisany ręcznie
 Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.630, k. 147

Wiosną i latem 1920 r. liczba przechwytywanych depech tajnych przewyższała liczbę depech nadawanych przez Rosjan tekstem otwartym. Wszyscy odkomenderowani do pracy w Biurze Szyfrów, szczególnie w Wydziale II Szyfry Obce, pracowali niezwykle intensywnie. Warto jednak podkreślić, że nadal to por. Kowalewski (oraz por. Misiurewicz i por. Rupniewski) nadawali ton pracy i odznaczali się szczególną wydajnością, skutecznością i efektywnością (podpisy por. Kowalewskiego widnieją pod zdecydowaną większością odszyfrowanych wiadomości).

Patrząc na całokształt osiągnięć zespołu por. Kowalewskiego, wydaje się, że niemal zbędne jest tłumaczenie, jak niezwykle ważne dla przebiegu wojny polsko-rosyjskiej czy tym bardziej dla finału Bitwy Warszawskiej było złamanie szyfrów rosyjskich oraz praca nad ich odczytywaniem oraz dostarczaniem ich do sztabowców (zob. ryc. 3). Żeby jednak uzmysłowić sobie skalę i możliwości, jakie polskiej stronie dawała znajomość sytuacji, w której znajdował się przeciwnik, jego rzeczywistej pozycji, planów, etc., warto wskazać choćby kilka przykładów.

Ciekawym dokumentem jest na pewno wykaz 744 osób pełniących kluczowe funkcje na różnych szczeblach Armii Czerwonej latem 1920 r. Wśród wymienionych osób znaleźć można nie tylko dowódców armii, dywizji, korpusów czy brygad, lecz także szefów sztabów oraz szefów oddziałów w poszczególnych sztabach wraz z zastępcami oraz komisarzami wojennymi różnych szczebli. W wykazie znajdują się także personalia osób odpowiadających za łączność – w tym nazwiska szyfrantów pracujących na różnych szczeblach dowodzenia. Wykaz, choć nie był pełny, pozwalał na identyfikację osób, a w wielu przypadkach także analizę ich potencjału umysłowego, jako dowódców, czy weryfikacji posiadanych wiedzy i umiejętności dowódczych. To z kolei pozwalało lepiej przewidywać działania, jakie mogli oni podejmować. Spis ten umożliwiał także wyselekcjonowania wśród potencjalnej grupy jeńców osób posiadających istotną wiedzę operacyjną, które w normalnych warunkach mogłyby dążyć do tego, aby nie być zdekonspirowane (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 1133-1143).

Faktyczna wartość deszyfrowanych wiadomości widoczna jest ponadto podczas analizy materiałów, pozwalających określić wspomniane już rozmieszczenie czy plany poszczególnych jednostek Armii Czerwonej maszerującej w kierunku Warszawy. Wszystkie te, drobne niekiedy z pozoru, informacje składały się na obraz całości. To z kolei przyczyniło się do podjęcia kontrofensywy Wojska Polskiego znad Wieprza oraz stoczenia samej Bitwy Warszawskiej.

Przykładowo szyfrogram nr 33586 z 3 sierpnia 1920 r., stanowiący rozkaz dowódcy IV Armii Jewgienija Siergiejewa, do dowódców podległych mu dywizji wskazuje jednoznacznie, że Rosjanie – będąc pewni szybkiego zwycięstwa – kontynuowali ofensywę zgodnie z wcześniejszymi (znanymi polskiej stronie) rozkazami. Z kolei z szyfrogramu 34445 z 7 sierpnia skierowanego przez dowódcę 3 Korpusu Kawalerii Gaja do sztabu IV Armii wynika jasno, że wchodzący

19/8 61

Stacja..... Oddział.....
 :bpilne... = naczdow w p sekcja radiotelegrafji ..

Przyjęto na stacji dnia.....

Depesza telefoniczna Nr. z 35/3
telegraficzna 12

+ Lublinsztab 1101 12, /8 15.35, =

odebrano dnia..... 19.....o.....godz.....min. przez.....
 nadano dnia..... 19.....o.....godz.....min. przez.....do.....

= 3.- Ln a 1,tk nr 23 72 22 204 gr 12, /8 0100= 714321 5913

1352 kilka grup opuszczono /81697 48453 81165 33253 59755 31858

уст ориентировка дван улб)гг с/о
 70673 2375 134620 98432 62347 51812 53811 85584 70434 03853 67758

дн двавзт б пят б риг о дн н
 16284 81185 38118 65323 40251 76324 07934 62597 58162 84845

дв в а т р и п я т б р и г о д н и т а д у а т
 38118 65323 46251 76324 07934 62597 58162 84845 38116 24811

а т а г о / а в р у с т а / р а и о н е / м л а в а / т р
 53325 35975 53185 97067 132533 45362 75840 95243 53185 133234

и четире б р и г / д в и ж е н и ч / с / р а и о
 62380 93273 34097 93462 59811 86236 09846 26262 65345 136275

н а / к е х а н о б / р е с / г р у д у с к / н а / м л
 84531 60958 53847 51838 09340 96559 134708 17067 12845 35243

а в а / - р к а з / т р и м е с т 5 / о б и
 53185 33334 38'2 12845 53185 33334 62630 96732 40793 40 ---- 81

ж е н и ч / м л а в а / т р / м л а в а / т р / к н а
 --- 23609 8462-? 63705 26712 84535 24353 18533 23812 51763

Рис. 3. Przechwycony szyfr wysłany juzem do Biura Szyfrów i tam wstępnie odczytany
 Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.646.

w skład Korpusu żołnierze są przemęczeni, a przerwy w zaopatrzeniu powodują istotne braki w furazżu dla koni. Wspomniany Korpus uchodził za doborowy, stąd też taka informacja rzucała istotne światło na stan morale panującego w szeregach przeciwnika (WBH-CAW, sygn. I.301.8.645, mps).

Kolejnym przykładem wkładu, jaki zespół Biura Szyfrów wniósł w zwycięstwo w wojnie polsko-rosyjskiej w 1920 r., mogą być tłumaczenia szyfrogramów nr 34437 i 34446. Obydwa przejęto 6 sierpnia i odczytano kolejnego dnia. Dowódca Grupy Mozyrskiej Janson zwracał się w nich z wezwaniem do wzmocnienia grupy (poprzez przydzielenie nowych dywizji) w celu zabezpieczenia jej słabych skrzydeł. Na skutek tych informacji Naczelný Wódz wydał rozkaz, aby przegrupować polskie siły tam, gdzie nieprzyjaciel był najsłabszy. W konsekwencji tego polska grupa uderzeniowa frontu środkowego (głównie 4 Armia WP) otrzymała zadanie przeprowadzenia natarcia na tyły wojsk frontu zachodniego Armii Czerwonej (WBH-CAW, sygn. I.301.8.632, k. 117-118).

Szyfrogramy nr 35560 i 35592 z 16 sierpnia oraz szyfrogram nr 36634 z 17 sierpnia (zaszyfrowane wspomnianym kodem „Rewolucja”) – wszystkie nadawane przez XV Armię – wskazywały z kolei, że XV Armia utraciła w tych dniach łączność ze swoimi dywizjami oraz sztabem frontu zachodniego. Doprowadziło to do sytuacji, w której Rosjanie w kulminacyjnej fazie Bitwy Warszawskiej nie znali położenia ani wojsk własnych, ani wojsk polskich. Co więcej, widoczna jest także szerząca się w związku z tym dezinformacja, bowiem podczas, gdy Armia Czerwona wycofywała się w panice, z meldunku wynika, iż to Wojsko Polskie wycofuje się w kierunku południowo-wschodnim. Tego samego dnia szef radiostacji polowej IV Armii zgodnie z tłumaczeniem szyfrogramu nr 36630 informował sztab IV Armii o zniszczeniu przez polski pociąg pancerny pod Ciechanowem radiostacji, kodów oraz tajnych instrukcji, co równoznaczne było z chaosem i pogłębiającym się brakiem rzetelnych informacji z frontu przez stronę rosyjską (WBH-CAW, sygn. I.301.8.644, mps).

Niesamowite znaczenie w procesie decyzyjnym dla strony polskiej miało także rozszyfrowanie wiadomości Siemiona Budionnego – dowódcy I Armii Konnej skierowanej do dowódcy frontu zachodniego – Michaiła Tuchaczewskiego (szyfrogram nr 36683 z 17 sierpnia 1920 r.). Budionny informował w niej, że dowodzony przez niego związek operacyjny nie odstąpi od próby zdobycia Lwowa, a tym samym nie przybędzie z odsieczą jednostkom rosyjskim, walczącym pod Warszawą. Pomijając fakt, iż była to jawna niesubordynacja ze strony Budionnego, informacja ta utwierdziła naczelne dowództwo WP, że walczący pod Warszawą Rosjanie nie otrzymają żadnego silnego wsparcia (WBH-CAW, sygn. I.301.8.639, k. 1).

Zamieszczone powyżej przykłady tłumaczeń szyfrogramów (ryc. 4-6), choć wybrane subiektywnie, ilustrują doskonale, jaką wagę dla wyniku nie tylko Bitwy Warszawskiej, lecz także całej wojny polsko-rosyjskiej miała praca kilku osób

Ściśle tajne.

Tłumaczenie szyfrogramu.

Od: **Szt. IV.Armji** Do: **Szt. Zach. frontu** Przejęto: **17/8** Odczytano: **17/8.**

U w a g i	T R E Ś Ć Rev. 482.
<p>Deszyfrował: <i>[Signature]</i></p>	<p>Do Szefa polowej radjotel. zach. frontu.</p> <p>Melduję, że radjostacja pol.szt. IV.armji zasko- czona przez polski pociąg pancerny pod CIECHANOWE pod ogniem karabinów masz. została spalona dn. 15/VIII.</p> <p>Wszystkie kody i tajne instrukcje mojej stacji zostały również zniszczone.</p> <p>Upraszam o jaknajszysze wysłanie do pol.szt.IV. Armji nowej stacji radjotel.</p> <p>Nr. 3/ SIERPIEC dn. 16/8</p> <p style="text-align: center;">szef pol.radjostacji WIESIOŁOW.</p> <p style="text-align: center;">Za zgodność z oryginałem: <i>[Signature]</i> Naczelnik Wydz. 2.</p>

NACZELNE DOWÓDZTWO W. P. (SZTAB GENERALNY)
 Oddział II. Biuro Szyfrowe
 Sz. № **36630** /II.

Warszawa, dnia 192

Rozesłano według rozdzielnika Nr. **I**

[Signature]
 Kapitan i Szef Biura Szyfrowego.

Zakł. Graf. Nacz. Dow. Nr. 1480, 10000, 8.VII.20.

Ryc. 5. Tłumaczenie szyfrogramu nr 36630 z 17 sierpnia 1920 r. w wersji ostatecznej
 Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.644

Ścisłe tajne.**Tłumaczenie szyfrogramu.**

Od: Szt. I-ej Konnej Arm. Do: Szt. Zachodniego Fr. Przejęto: 17/8 Odczytano: 18/8

U w a g i	T R E Ś C Młot 519.
	<p style="text-align: center;">dn. 17/VIII. g. l. m. 20. mapa 10 w. w. calu.</p> <p>Do D-cy Zachodniego Frontu K o p j a: Do Głównodowodzącego, Do D-cy Połudn. Zach. Frontu, Do D-cy XII. armji.</p> <p>Dyrektywę Nr. 361/op. tajne otrzymano 16/VIII. o g. 2 m. 15.</p> <p>Armja w danej chwili nie może być wycofaną z walki, gdyż nasze oddziały znajdują się na drogach pod LWOWEM, przyczem częściowe oddziały znajdują się o 15 wiorst na wschód od miasta, a armji dano rozkaz zd obycia 17/VIII. LWOWA.</p> <p>Po skończeniu operacji, armja wyruszy zgodnie z dyrektywą Nr. 361/op. tajne.</p> <p>Nr. 120/op. tajne D-ca I-ej konnej Armji BUDIENNYJ Czł. Rew. Rady Woj. WOROSIŁOW Szef Sztabu polowego: ZOTOW</p> <p>Za zgodność: Szef Wydziału Oper. Armji Szt. Gen. BORODULIN.</p>
Deszyfrował:	Za zgodność z oryginałem: wz
<i>Rupniewski</i>	<i>Rupniewski</i> Naczelnik Wydz. 2.

NACZELNE DOWÓDZTWO W. P.
(SZTAB GENERALNY)Oddział II. Biuro Szyfrowe
Sz. Nr. 36683. //II.

Warszawa, dnia

192

Rozesłano według rozdzielnika Nr. I

zyslaw
Kapitan i Szef Biura Szyfrowego

Zakł. Graf. Nacz. Dow. Nr. 1480. 10.000. 8.VII.20.

Ryc. 6. Tłumaczenie szyfrogramu nr 36683 z 17 sierpnia 1920 r. w wersji ostatecznej
Źródło: WBH-CAW, sygn. I.301.8.639, k. 1

skupionych w Biurze Szyfrów. Nie wiadomo, jak zakończyłaby się osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata – jak określił ją lord Edgar D’Abernon (D’Abernon 1990, 13), gdyby nie praca tego niewielkiego zespołu żołnierzy, kierowanych przez por. Kowalewskiego. Złamanie wszystkich kolejnych szyfrów stosowanych przez Rosjan w korespondencji tajnej przyczyniło się zarówno do zwycięstwa Polski w tej wojnie, jak i ocaliło życie wielu żołnierzy oraz zwykłych obywateli. Wpłynęło również na losy Europy, zatrzymując komunizm na kolejne ćwierć wieku w granicach Rosji sowieckiej.

Trudno nie zgodzić ze słowami prof. P. Wieczorkiewicza, który stwierdził przed laty:

Wygrana przez Polaków wojna ocaliła Zachód przed bolszewicką inwazją. Warto pamiętać, że dokonali tego praktycznie sami. [...] Lord D’Aberton nazwał batalię na przedpolach Warszawy „osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata” z uwagi na znaczenie dla kultury, wiedzy, religii i politycznego rozwoju ludzkości”. Zapewniła niepodległość Rzeczypospolitej na przeciąg jednego pokolenia (Wieczorkiewicz 2008, 81).

Każdy, kto w wojnie polsko-rosyjskiej wziął udział, niekoniecznie nawet jako żołnierz, wniósł swój wkład w sukces Polski i ocalenie świeżo odzyskanej niepodległości. Można z pewnością rzec, że zwycięstwo w tym starciu „Dawida z Goliatem” miało wymiar wielopłaszczyznowy. Zaangażowani w prace deszyfrazowe korespondencji rosyjskiej żołnierze Biura Szyfrów zajmują jednak w tej grupie miejsce niezwykle i szczególne. Pewnie właśnie dlatego w 2017 r. zachowane dokumenty wywiadu radiowego z okresu Bitwy Warszawskiej zostały wpisane na Światową Listę Pamięci UNESCO, a rok 2020 – zgodnie z Uchwałą Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 października 2019 r. – ustanowiono Rokiem Jana Kowalewskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe (WBH-CAW)

- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.630.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.629.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.631.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.632.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.662.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.639.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.644.
- Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919-1921, sygn. I.301.8.645.

- Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.11.
Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.629.
Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, sygn. I.303.4.661.

Dokumenty publikowane

Monitor Polski 2019, poz. 1044.

Opracowania

- D'ABERNON, E. V. (1990), Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920 r. Warszawa.
- GROTT, W. (2019), Podpułkownik Jan Kowalewski (1892-1965). Gdańsk.
- KAHN, D. (2004), Łamacze kodów. Historia kryptologii. Warszawa.
- NOWIK, G. (2004), Zanim złamano „Enigmę”. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
- NOWIK G. (2010), Zanim złamano „Enigmę” rozszyfrowano rewolucję. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Warszawa.
- PEPŁŃSKI, A. (1999), Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920. Warszawa.
- POBÓG MALINOWSKI, W. (1967), Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945, t. II. Londyn.
- POŹNIAKOWSKA-HANAK, D. (2001), Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919-1921. W: Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej, 24. Warszawa.
- SERUGA, J. (1925), Udział radiostacji warszawskiej w bitwie o Warszawę w r. 1920. W: Bellona, XVII/1, 43-53.
- SINGH, S. (2001), Księga szyfrów. Nauka skrywania tajemnic od starożytnego Egiptu do kryptografii kwantowej. Warszawa.
- ŚCIEŻYŃSKI, M. (1928), Radiotelegrafia jako źródło wiadomości o nieprzyjacielu. Przemysł.
- WARGALLA, M. (1937), Organizacja i wykorzystanie radiokomunikacji dla celów wojskowych. W: Przegląd Wojskowo-Techniczny, XXII/3, 648-672.
- WIECZORKIEWICZ, P. (2008), Rok 1920. Trudne zwycięstwo. W: Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, 11-12, 71-81.
- WYSZCZELSKI, L. (2005), Operacja warszawska sierpień 1920. Warszawa.
- ZIAJA, L. (1968-1969), Kowalewski Jan (biogram). W: Polski słownik biograficzny, XIV, 524-525.

Netografia

<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-2/documents-of-polish-radio-intelligence-from-the-period-of-the-battle-of-warsaw-in-1920/> [dostęp: 30 VII 2020].

